

staan, groei, uitbouw en toenemende incorporatie van een subsysteem in het algemene onderwijs-systeem voltooid. Een enigszins vreemde en niet onderbouwde periode-overgang is die van het einde van de Tweede Wereldoorlog. Hiervoor wordt geen ander argument gegeven dan dat bevordering van het technisch onderwijs noodzakelijk was in het kader van het industrialisatie-beleid.

De vraag is nu wat het boek van Wolthuis, dat voornamelijk op secundaire bronnen is gebaseerd, toevoegt aan de bestaande historische literatuur. De verdienste van de auteur is dat hij een integraal overzicht van twee eeuwen onderwijsontwikkeling geeft. Bovendien zorgt zijn theoretisch kader voor een systematische aanpak, waarbij zowel structurele elementen als actorgebonden interventies meegenomen worden. Dit geeft een redelijk helder beeld van de ontwikkelingen. Op onderdelen is, voorzover ik dat kan overzien, de nieuwigheid geringer. Verrassend vond ik het systematisch meenemen van het leerlingstelsel, de overige ontwikkelingen van het technisch onderwijs in de negentiende eeuw voegden weinig toe aan wat mij al bekend was.

De gekozen aanpak heeft echter ook een aantal nadelen. Op de eerste plaats vindt de invulling van de verschillende onderdelen van het kader op vrij mechanische wijze plaats. De tabellen met het overzicht van de verschillende typen activiteiten voegen bijvoorbeeld niets toe. Enkele voor de hand liggende historische vragen worden niet eens gesteld, laat staan beantwoord. Op de vraag waarom nu speciaal het lager technisch onderwijs als onderwerp is gekozen, krijgt de lezer geen ander antwoord dan dat dit nog niet integraal is beschreven. Op de vraag wat de betekenis van het lager technisch onderwijs voor de maatschappij is geweest, geeft de auteur slechts als antwoord dat dit een mogelijkheid was voor jongeren uit de lagere klassen om hun studietijd te verlengen en hun loopbaankansen te vergroten. Hetzelfde geldt voor de inhoud van het onderwijs. Hoewel keurig verschuivingen in de studieduur en technische disciplines worden gepresenteerd, vindt geen analyse plaats van de inhoud én van de relevantie van dit onderwijs. De conclusies vormen het zwakste deel van het boek. Grotendeels geven ze een samenvatting van het voorgaande. De hoofdconclusie is dat de ontwikkeling van het lager technisch onderwijs niet altijd een gevolg is geweest van economische ontwikkelingen of van overheidsbemoediging, maar vaak een onbedoeld effect van interacties (397). Omdat dit werk in de eerste plaats op zijn relevantie voor het historisch-sociologisch onderzoek moet worden beoordeeld, is de theoretische conclusie nogal onbevredigend: er is een onderdeel aan het researchprogramma toegevoegd en dit is getest. Punt. De uitkomst hiervan wordt de lezer onthouden.

G. Verbong

H. Krips-van der Laan, *Woord en daad. De zoektocht van Derk Roelfs Mansholt naar een betere samenleving* (Assen: Van Gorcum, 1999, 328 blz., f39,50, ISBN 90 232 3436 7).

Deze biografie is interessant vanwege zowel de gebiografeerde als de wijze waarop de auteur te werk gaat. Waar relevant, geeft zij op leesbare wijze weer hoe zij tot bepaalde beslissingen in haar onderzoek en analyse is gekomen. Hierdoor is de lezer zich bewust van de wegen die de auteur inslaat en wat wel en niet behandeld wordt. De zoektocht van D. R. Mansholt (1842-1921) naar een betere samenleving en zijn inspanningen om daaraan een actieve bijdrage te leveren vormen het centrale thema in deze uitstekende dissertatie. De auteur heeft zich vaak

afgevraagd of figuren die slechts een rol in de coulissen van het historisch toneel hebben gespeeld, wel een wetenschappelijk onderzoek waard zijn. Maar deze herenboer, 'die zich vanuit zijn geïsoleerde positie in het 'hoge Noorden' gedreven bezighield met de grote politieke en maatschappelijke vraagstukken van zijn tijd', verdiende een beter gefundeerde plaats in de geschiedschrijving. Zij werd gefascineerd door de in zijn persoon samenkomende elementen, die bijna allemaal deel uitmaken van het verhaal van de 'vroege generatie hele en halve socialistische, in ieder geval linksradicale, maatschappijhervormers'. Tegelijk ontwikkelde Mansholt een eigen visie op de sociale kwestie, die sterk afweek van die van zijn generatiegenoten door zijn vereenzelviging van de sociale met de agrarische kwestie. In haar opzet van de biografie heeft de onderzoekster zich bewust beperkt tot twee facetten uit zijn leven, te weten zijn denkbeelden en zijn daarmee corresponderende politiek-maatschappelijke werkzaamheden (vandaar de titel *Woord en daad*). De tweedeling is terug te vinden in elk van de vijf episodes die zij in Mansholts leven onderscheidt: 'een herenboer als hervormer', 'radicalisering', 'naar een eigen koers', 'links ingehaald', en 'een hervormer als herenboer'.

In de eerste episode, die begint in de jaren zeventig van de negentiende eeuw, staat de hartelijke vriendschap met Multatuli centraal en wordt duidelijk dat ook Mansholt model staat voor het prototype van de Multatuliaan: schatplichtig aan Multatuli's opwekking tot kritisch en onafhankelijk oordelen. Maar wanneer Multatuli zelf in het geding is, verzwakt dit vermogen, ook bij Mansholt. Toen deze zich door zijn belangstelling voor het socialisme politiek van Multatuli begon te verwijderen, bleef Multatuli's idee dat staat en maatschappij niet deugen aanwezig. Mansholts eerste schreden op het politieke pad (deelname aan de Tweede Kamerverkiezingen in 1878) werden geen succes. De nieuwkomer was te weinig bekend en legde daardoor te weinig gewicht in de schaal om het liberale bolwerk in Oost-Groningen te kunnen doorbreken. Hij radicaliseerde en liet het sociaal-liberale hervormingsbeleid van zijn 'favoriete politicus' Sam van Houten achter zich.

In zijn tweede episode bestudeerde Mansholt de opvattingen van Marx (hij was een van de eersten in Nederland die *Das Kapital* las) en kwam hij tot de overtuiging dat een betere samenleving pas via diep ingrijpende hervormingsmaatregelen bereikt kon worden. Door zijn propaganda voor deze denkbeelden kwam het tot samenwerking met Ferdinand Domela Nieuwenhuis, maar Mansholt ontwikkelt zich niet tot een echte socialist. Juist in het tonen en ter discussie stellen van de tegenstrijdigheden in één figuur schuilt de kracht van deze biografie. Zij bespreekt hoe Mansholt weliswaar in zijn tijd bij de socialisten valt in te delen, maar ook een mengsel van Marx, Multatuli en sociaal-liberalisme bleef aanhangen. In 1888 stond hij opnieuw kandidaat voor de verkiezingen, nu voor de radicalen, een combinatie van sociaal-democraten en burgerlijke democraten. Hij verloor in de tweede ronde.

In de nu volgende derde episode staan de opvattingen over landhervorming en landnationalisatie centraal, en zijn opnieuw niet succesvolle deelname aan de verkiezingen van 1891. In deze episode onderging Mansholt de invloed van de Amerikaan Henry George en de Duitser Michael Flürscheim. Hij ging steeds meer zijn eigen weg en er ontstond een verwijdering tussen hem en Domela.

In de vierde episode kwam het na een hoogopgelopen ruzie tot een breuk (1891). De auteur probeert te laten zien dat het om meer dan tactiekverschillen ging, zoals in de socialistische geschiedschrijving wordt verondersteld, maar ook om bijkomende zaken van persoonlijke aard, waaronder het in twijfel brengen van zijn integriteit als werkgever. Dit keer in het tweede deel van de episode geen deelname aan verkiezingen maar een zich terugtrekken van Mansholt binnen de Bond voor landnationalisatie. Uiteindelijk wordt het een afscheid van de politiek-sociale beweging. Volgens de auteur hing zijn isolement samen met zijn agrarisch fundamentalistische opvattingen over het boerenbedrijf als basis en drager van de welvaart.

In de vijfde episode werd Mansholt een protectionistisch behartiger van de agrarische belangen. Hierbij pleitte hij voor een geheel van landbouwpolitieke en economische maatregelen, die samen de positie van de bevolking in de landbouw moesten verbeteren. Hiermee liep zijn zoektocht ten einde, want de maatschappijhervormer was teruggekeerd naar zijn roots en ging nu schuil achter de herenboer, die propaganda voor zijn opvattingen bleef maken. Het boek heeft dus een mooie, strakke opbouw. Hierdoor zijn de ontwikkelingen goed te volgen. De genuanceerde uitleg op basis van breed en nauwkeurig bronnenonderzoek laat de diverse personen (hele en halve socialisten en andere intrigerende randfiguren) tot hun recht komen. Het boek heeft een fors notenapparaat van ruim vijftig pagina's, waarin nog meer details worden behandeld en op secure wijze wordt uitgelegd hoe iets precies in elkaar zit. Twee voorbeelden. 'Deze brief wordt door Bruintjes foutief, namelijk op 15 november 1882 in plaats van 1884 gedateerd, vervolgens zo door Hoekman overgenomen en Tammeling schrijft abusievelijk de brief aan F. Domela Nieuwenhuis toe' (254). En over *De graanrepubliek* (1999) van Frank Westerman: 'De auteur vaart geheel, derhalve af en toe blind, op het kompas van Sicco Mansholt wat zijn grootvader Derk aangaat'. Volgens haar spelen bij Sicco de nodige onjuistheden mee en een te grote waardering voor zijn grootvader (293). Mijn belangrijkste kritiek op het boek is dat het register alleen de hoofdstukken en niet het notenapparaat dekt. Voor het overige maken de strakke opzet, de overwegingen van de auteur en het gedegen onderzoek dit tot een goede en betrouwbare biografie.

Bob Reinalda

R. de Jong, *Van slandspolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1887* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1999; Hilversum: Verloren, 1999, 182 blz., f40,-, ISBN 90 6550 069 3).

Deze compacte dissertatie is gebaseerd op zeer omvangrijk en divers bronnenmateriaal. De auteur heeft uitvoerig onderzoek gedaan naar de verkiezingsuitslagen in de periode 1848-1887, de omvang van het electoraat, de godsdienstige samenstelling van de bevolking van de kiesdistricten en de aanbevelingen van kandidaten die sedert ongeveer 1870 verschenen in toonaangevende dagbladen. Deze vracht aan verzamelde kwantitatieve informatie heeft een relatief bescheiden plaats gekregen in dit boek met 12 tabellen en evenzoveel grafieken. De daarbijkomende veelvuldige verwijzingen naar en citaten uit allerlei materiaal uit archieven van politici, provinciale en lokale bestuursorganen, kiesverenigingen en dergelijke maken het zonder meer duidelijk dat De Jong het zich niet gemakkelijk heeft gemaakt. Het is verheugend om te constateren dat de lezer niet wordt lastiggevallen met de moeite die het ongetwijfeld gekost heeft om deze lawine aan data tot hanteerbare proporties terug te brengen; eveneens verheugend is het om te vernemen dat het Instituut voor Nederlandse geschiedenis al het kwantitatieve materiaal, dat de gehele periode van 1848 tot aan de invoering van het algemeen kiesrecht voor mannen in 1917 beslaat, elektronisch zal publiceren, zodat heel wat onderzoekers kunnen profiteren van het werk van De Jong.

Het centrale thema in dit boek is de overgang van standspolitiek naar partijloyaliteit. In de eerste twee decennia na 1848 vulde de ideale kiezer zijn stembiljet in op basis van standspolitieke overwegingen. Kiezers werden geacht degenen te kiezen die het best het algemeen belang zouden dienen: de vertegenwoordigers van de lokale elites, die ongeacht politieke of religieuze controversen binnen hun eigen kiesdistrict het hele district konden vertegenwoordigen op grond van hun eigen voortreffelijke persoonlijke kwaliteiten. In de jaren zeventig zou